

สลายความขัดแย้งด้วยมนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธ*

Conflicts Resolution through Buddhist Interpersonal Relations

¹ไกรราช แก้วเกตพงษ์, ²พระอภิชาติ แก้วเกตพงษ์ และ ³พระมหาสากล เด็นชาบัน

¹Krairat Kaewketpong, ²Phra Apichat Kaewketpong and ³Phramaha Sakol Doenchaban

^{1,2}มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน

³มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด

^{1,2}Mahamakut Buddhist University Isan Campus, Thailand.

³Mahamakut Buddhist University Roiet Campus, Thailand.

¹Corresponding Author's Email: bharat.hanted@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิธีการพัฒนามนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธที่มีผลต่อการสลายความขัดแย้ง ผลจากการศึกษา พบว่า ความขัดแย้งเป็นภาวะที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลเป็นปรปักษ์ต่อกัน มักทำลายความสามัคคีและความสงบสุขของผู้คนในสังคม โดยการสลายความขัดแย้งให้ได้ผลสำเร็จคือการพัฒนามนุษยสัมพันธ์ให้เหมาะสมกับบริบทของคนในสังคมปัจจุบันด้วยกลวิธี 3 ด้าน คือ 1) การพัฒนาปัญญาเพื่อแก้ไขความเห็นบกพร่อง ได้แก่ 1.1 การแสวงความรู้ด้วยการศึกษาเล่าเรียนหรือรับฟังคำแนะนำสั่งสอนจากคนดีมีคุณธรรม 1.2 การรู้จักพิจารณาหาเหตุผลตามแนวทางแห่งปัญญา 2) การพัฒนาพฤติกรรมเพื่อแก้ไขความประพฤติบกพร่อง ได้แก่ 2.1 การฝึกควบคุมพฤติกรรมทางกายให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียนและมีระเบียบวินัยเป็นฐาน 2.2 การฝึกทักษะในการสื่อสารที่ดีเป็นกัลยาณมิตร และ 3) การพัฒนาคุณธรรมเพื่อปลูกจิตสำนึกที่ดีงาม คือ การสร้างสมรรถภาพทางจิตให้มีความรักใคร่เอ็นดูกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พลอยยินดีเมื่อได้ดี ไม่ซ้ำเติมเมื่อพลั้งพลาด ไม่ลำเอียง มีความยุติธรรม ซื่อสัตย์สุจริต ฝึกหัดตัดนิสัยตน อดทนต่อหน้าที่ สละสุขส่วนตัวมุ่งประโยชน์ส่วนรวม เสียสละสงเคราะห์ ร่วมแบ่งปันสุขร่วมแก้ไขทุกข์ ไม่เอาเปรียบ มีกฎระเบียบร่วมกัน และปรับมุมมองให้ตรงกัน ซึ่งเป็นการสร้างจิตสำนึกให้ตระหนักถึงความสามัคคีปรองดองกันเพื่อจะก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่มั่นคง อยู่ร่วมกันได้ด้วยความสุข จนนำไปสู่การสลายความขัดแย้งได้อย่างมีประสิทธิภาพ

คำสำคัญ: ความขัดแย้ง; มนุษยสัมพันธ์; พุทธศาสนา; สลายความขัดแย้ง

Abstract

This research article aims to examine strategies for developing Buddhist human relations that contribute to effective conflict resolution. The study found that conflict arises when individuals or groups are opposed to one another, often disrupting social harmony and peace. Successful conflict resolution requires cultivating interpersonal relationships suitable for contemporary social contexts through three key strategies. First, developing wisdom to correct erroneous views, which involves (1) seeking knowledge through study, learning, and

*Received July 23, 2025; Revised August 7, 2025; Accepted August 20, 2025

guidance from virtuous individuals, as well as (2) practicing critical reflection to understand causes and consequences. Second, developing behavior to correct inappropriate conduct, which includes (1) training bodily conduct to avoid harm and maintain discipline, and (2) cultivating communication skills to act as a virtuous friend. Third, developing moral virtues to foster ethical awareness, which entails cultivating compassion, mutual support, rejoicing in others' success, refraining from exacerbating mistakes, practicing fairness and honesty, regulating personal habits, exercising patience and selflessness for the common good, sharing happiness and alleviating suffering, avoiding exploitation, adhering to shared rules, and aligning perspectives with others. Together, these strategies foster social harmony and reconciliation, strengthen stable relationships, promote peaceful coexistence, and ultimately lead to the effective resolution of conflicts.

Keywords: Conflict; Human Relations; Buddhism; Conflict Resolution

บทนำ

ความขัดแย้งเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติของมนุษย์ เพราะมนุษย์ทุกคนมีความแตกต่างกันทางความคิดเห็นและเป้าหมาย เมื่อความคิดเห็น หรือความต้องการ หรือเป้าหมายของแต่ละคนแต่ละฝ่ายไม่สอดคล้องกัน ความขัดแย้งระหว่างบุคคล หรือระหว่างกลุ่มจึงเกิดขึ้น แล้วทำไมมนุษย์จึงมีความแตกต่าง? ก็เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีคุณสมบัติโดดเด่นคือ มีความสามารถทางด้านความคิดและใช้เหตุผลเป็น นอกจากนี้ มนุษย์ยังเป็นสัตว์สังคมที่มีความสามารถในการสื่อสารและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันได้ดี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการใช้ความคิดและสติปัญญา ทำให้มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กันในหมู่มวลสมาชิก มีชีวิตอยู่รวมกันเป็นกลุ่มชน และก่อเกิดวัฒนธรรมต่าง ๆ เช่น การกิน การอยู่อาศัย การสื่อสาร ความเชื่อ ค่านิยม และอื่น ๆ อีกมากมาย (Faculty of Sociology and Anthropology, 2020) เมื่อเวลาผ่านไปอย่างต่อเนื่อง ประชากรในสังคมนั้น ๆ ก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ก่อให้เกิดการขัดสนด้านทรัพยากรและมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้มนุษย์พยายามแสวงหาผลประโยชน์ แข่งขันแย่งชิงทรัพยากร อำนาจ หรือสถานะทางสังคม เพื่อความอยู่รอด หรือเพื่อสนองความต้องการและความสะดวกสบายให้แก่ชีวิตของตน ดังนั้นการที่มนุษย์สามารถคิดได้คิดเป็นจึงมีการแข่งขันแย่งชิง และขัดแย้ง ความขัดแย้งจึงเป็นเรื่องธรรมดาของมนุษย์ เป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ตามปกติ เพราะสิ่งทั้งหลายมีความหลายหลายและแตกต่างกันเป็นธรรมดา เมื่อเป็นไปคนละทางก็ย่อมมีความขัดแย้งกัน (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2023)

สถานการณ์ในสังคมปัจจุบันปรากฏให้เห็นว่าความขัดแย้งมีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น ซึ่งอาจเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น ความคิดเห็นที่ไม่ตรงกัน การสื่อสารที่คลาดเคลื่อน การรับสารที่ไม่ผ่านการพิจารณาไตร่ตรอง ความหวาดระแวงไม่ไว้วางใจกัน หรือข้อพิพาทต่าง ๆ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เสื่อมถอย เป็นผลลัพธ์ในเชิงลบ เป็นความขัดแย้ง มีความแตกแยกและสูญเสียมิตรภาพ อันนำไปสู่การใช้ความรุนแรงจนถึงขั้นเสียชีวิต เช่น ความขัดแย้งระหว่างไทย-กัมพูชา รัสเซีย-ยูเครน อิสราเอล-อิหร่าน ซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหายอันกระทบกระเทือนต่อความสงบสุขของประชาชนผู้บริสุทธิ์เป็นจำนวนมาก (Phuphatthanaphong, 2018) แม้ความขัดแย้งจะเป็นสิ่งที่ทุกสังคมไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะเป็นเรื่องปกติของคนในสังคม แต่โดยหลักการทั่วไปความขัดแย้งยังสามารถหาข้อยุติได้ในกรอบของกลไกที่มีอยู่ในสังคมนั้น ๆ คือการยุติความขัดแย้งด้วยสันติวิธี เช่น การเจรจาต่อรอง การไกล่เกลี่ย การประนีประนอม หรือการ

สร้างความเข้าใจ แต่หากหาข้อยุติไม่ได้จนถึงขั้นใช้กำลังหรืออาวุธยุทธโธปกรณ์ ก็จะก่อให้เกิดความเสียหายต่อชีวิตและทรัพย์สิน ดังนั้นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมจึงจำเป็นต้องมีการแก้ไขให้อยู่ในระดับที่หาข้อยุติได้ตั้งแต่ต้น เพื่อไม่ให้ความขัดแย้งนั้นบานปลายไปสู่ความรุนแรง (Thirawekhin, 2010)

พุทธศาสนาถือว่าความขัดแย้งคือความเป็นไปของมนุษย์ในสังคมซึ่งไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งกับตนเองหรือกับผู้อื่น สามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ซึ่งไม่สามารถห้ามความขัดแย้งทางความคิดได้ แต่สามารถเปลี่ยนความขัดแย้งให้เป็นความกลมเกลียวสามัคคีกันได้ เพราะพุทธศาสนาเน้นการช่วยเหลือและส่งเสริมให้ผู้คนมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน (Phra Phaisan Wisalo, n.d.) ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดเห็นคนเหล่าอื่นล่วงเกินกันอยู่ แล้วสามารถประสานเชื่อมสายสัมพันธ์ให้สนิทสนมกันได้ ผู้นั้นเป็นผู้ดีเลิศที่สุด เป็นผู้แบกรับภาระ เป็นผู้ทำประโยชน์สำเร็จลุล่วง” (MBU, Thai Tipitaka and Atthakathā, 2016) เนื้อความนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการประสานคนในสังคมให้เข้ากันและชักนำให้เกิดความสามัคคีร่วมมือร่วมใจกันไปให้ถึงจุดหมาย คือบรรลุประโยชน์สุขที่แท้จริงได้ ฉะนั้น การมุ่งพัฒนามนุษย์สัมพันธ์จึงเป็นมาตรฐานประการต้น ๆ ในการสลายความขัดแย้งทางพุทธศาสนา

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอการพัฒนาความสัมพันธ์เชิงพุทธที่มีผลต่อการสลายความขัดแย้ง ซึ่งคาดว่าจะจะเป็นประโยชน์ต่อการแก้ไขสถานการณ์ความขัดแย้งรุนแรงในสังคมปัจจุบันได้ เพื่อก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ความเป็นธรรมไม่ลำเอียง รักใคร่เอ็นดูกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนส่งเสริมกัน และพึงพาอาศัยกันได้ด้วยดี จนนำไปสู่การสลายความขัดแย้งได้อย่างยั่งยืน

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับความขัดแย้งและมนุษย์สัมพันธ์

ความขัดแย้งเป็นภาวะที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลเป็นปรปักษ์ต่อกันทางด้านความคิด ความรู้สึก และการกระทำ (Royal Institute of Thailand, 2011) อันเนื่องมาจากค่านิยม ความเชื่อ ความรู้ เป้าหมายผลประโยชน์ การแข่งขันทรัพยากร และอื่น ๆ เกิดขึ้นได้ทั้งภายในบุคคล หรือระหว่างบุคคล ภายในกลุ่ม หรือระหว่างกลุ่ม ส่งผลให้มีพฤติกรรมไม่ลงรอยกัน (Faculty of Sociology and Anthropology, 2020)

แนวคิดและทฤษฎีความขัดแย้งในปัจจุบัน สรุปได้ว่า ความขัดแย้งของคนในสังคมเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ความขัดแย้งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องมีการแก้ไขให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและส่งเสริมให้การปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพ (Phukkaphan, 2000) สาเหตุของความขัดแย้งสามารถแบ่งออกได้หลายด้าน คือ 1) ด้านโครงสร้างทางสังคมและการบริหาร 2) ด้านการจัดสรรทรัพยากร 3) ด้านข้อมูล 4) ด้านความสัมพันธ์และความแตกต่างในหน้าที่ 5) ด้านความรู้และความคิดเห็น 6) ด้านค่านิยมและความเชื่อ 7) ด้านผลประโยชน์ 8) ด้านความมีอคติต่อกัน และ 9) ด้านการเมืองและการเปลี่ยนแปลง (Thirawekhin, 2010)

พุทธศาสนามองลึกถึงไปกว่าแนวคิดข้างต้นโดยสรุปได้ว่า แท้จริงตัวการที่คอยบงการพฤติกรรมของมนุษย์ให้เกิดความขัดแย้งมี 3 อย่าง คือ 1) ตัณหา คือหาผลประโยชน์มีความเห็นแก่ตัวหา เช่น เมื่ออยากได้สิ่งบำรุงปรนเปรอตนเอง ก็พยายามแสวงหาผลประโยชน์ แย่งชิงกัน เบียดเบียนกัน 2) มานะ คือมุ่งความยิ่งใหญ่ แสวงหาอำนาจ เช่น เมื่ออยากยิ่งใหญ่สูงเด่นกว่าคนอื่น ก็พยายามแสวงหาอำนาจ แข่งขันกัน ชิงดีชิงเด่นกัน 3) ทิฐิ คือความยึดติดในความเห็นความเชื่อของตน เช่น ยึดติดในความเชื่อในความเห็นของตน ไม่ใจกว้างรับฟังผู้อื่น มองความเชื่อถือผู้อื่นเป็นสิ่งที่ผิด (Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto), 2000)

ความขัดแย้งกระทบต่อสัมพันธภาพของคน ทำให้ขาดความไว้วางใจกัน เกิดการต่อต้าน ไม่เห็นด้วย ไม่อยากร่วมงานกัน ข้อเท็จจริงถูกบิดเบือน ส่งผลให้สังคมไม่ก้าวหน้าและพัฒนาได้ (Faculty of Sociology and Anthropology, 2020) อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งที่เกิดโดยเจตนาที่ดีก็เป็นประโยชน์ต่อการกระตุ้นปัญญา คือทำให้บุคคลเกิดแง่คิดริเริ่มสร้างสรรค์ ค้นหาเหตุผล เกิดมุมมองใหม่ ๆ มีความกระตือรือร้น รู้จัก

ประเมินตนเอง รู้จักใช้ข้อมูล ส่งผลให้สังคมสามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความก้าวหน้า และมีจุดร่วมประสานเดียวกัน (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2023) ซึ่งจับเอาส่วนที่สำคัญได้ว่า สังคมใดไม่มีความขัดแย้งสังคมนั้นก็จะหยุดนิ่งไร้การพัฒนา แต่ถ้าสังคมมีความขัดแย้งมากเกินไปก็จะเกิดความวุ่นวายและยุ่งเหยิง ดังนั้นจึงควรบริหารจัดการสังคมให้มีความขัดแย้งที่อยู่ในระดับพอเหมาะเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์และการพัฒนา (Faculty of Sociology and Anthropology, 2020)

มนุษยสัมพันธ์เป็นกระบวนการสร้างและรักษาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบุคคล กลุ่มคน หรือประเทศชาติ ซึ่งจะช่วยขับเคลื่อนการบริหารจัดการความขัดแย้งให้อยู่ในระดับที่พอเหมาะ เป็นการป้องกันความขัดแย้งไม่ให้ทวีความรุนแรงขึ้น หรือช่วยลดความขัดแย้งให้อยู่ในระดับประนีประนอม อีกทั้งยังช่วยเสริมสร้างการใช้ชีวิตที่มีความสุขและความสำเร็จ โดยอาศัยความเข้าใจตนเอง ผู้อื่น สิ่งแวดล้อม หรือสถานการณ์รอบตัว และความร่วมมือระหว่างบุคคลในสังคม เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน และสามารถยอมรับนับถือซึ่งกันและกันได้ (Suthatsani, 2008)

หลักการของมนุษยสัมพันธ์ที่ดีทำให้นุชนอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุขมีองค์ประกอบดังนี้ คือ 1) ความเข้าใจอันดีต่อกัน 2) การยอมรับนับถือกัน 3) ความเห็นอกเห็นใจกัน 4) ความรักใคร่กลมเกลียวกัน 5) ความร่วมมือกัน 6) ความไว้วางใจกัน 7) การให้เกียรติกัน (Prongdong, Chongolnee, and Mahahing, 2021) โดยวิธีการสร้างมนุษยสัมพันธ์ที่ดีมีลักษณะดังนี้ คือ 1) ยิ้มแย้มแจ่มใส สุภาพอ่อนโยน พุดจากไพเราะ และมีนิสัยเป็นกันเองไม่ถือตัว 2) เห็นอกเห็นใจ มีความหวังดี และคิดเกื้อกูลผู้อื่น 3) มีความจริงใจ และคอยให้ความช่วยเหลือผู้อื่นด้วยความบริสุทธิ์ใจ 4) ขมเขย ไม่นินทาว่าร้าย และให้เกียรติผู้อื่นเสมอ 5) เป็นคนยุติธรรม 6) รู้จักประนีประนอม 7) รู้จักใช้เหตุผล 8) ยกย่องความรู้คิดและความริเริ่มของผู้อื่น (Phadungchat, n.d.)

มนุษยสัมพันธ์จึงเป็นกลวิธีการสำคัญในการสร้างและรักษาความสัมพันธ์อันดีระหว่างเพื่อนมนุษย์ให้เกิดความรักใคร่สามัคคีกันด้วยความจริงใจ บุคคลที่มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีจะมีอัธยาศัยดี เข้ากับผู้อื่นได้ง่าย มีจิตสาธารณะ เป็นที่รักของผู้อื่น นำใกล้ชิดสนิทสนม ที่สำคัญคือสามารถเป็นผู้นำประสานคนให้คล้อยตามและเอาชนะใจผู้อื่นให้ทำกิจกรรมต่าง ๆ จนสำเร็จตามวัตถุประสงค์นั้น ๆ ได้ด้วยดีมีประสิทธิภาพ (Phrakru Paladsampipattanadhammajan, 2018)

ดังนั้นถ้ามองเจาะจงในประเด็นสำคัญ หัวใจหลักของมนุษยสัมพันธ์ที่ดีคือความรักใคร่และความสามัคคี โดยวิธีการประสานสัมพันธ์ให้ได้ผลที่ดีต้องเริ่มต้นจากตนเองก่อนเสมอ และความสัมพันธ์ที่ดีจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีความพยายามจากทั้งสองฝ่าย ไม่ใช่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำหน้าที่เพียงอย่างเดียว

สรุปว่า ความขัดแย้งมักทำลายสัมพันธภาพระหว่างบุคคลหรือกลุ่มชน เป็นอุปสรรคต่อความสุขและความสามัคคี ดังนั้นการสร้างและรักษามนุษยสัมพันธ์จึงเป็นกลวิธีที่เหมาะสมเพื่อลดปัญหาความขัดแย้งให้อยู่ในระดับประนีประนอมได้

การสร้างมนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธ

การสร้างและรักษาความสัมพันธ์ตามแนวทางพุทธศาสนายึดหลักศีลและธรรมเป็นพื้นฐาน พุทธศาสนามองว่ามนุษย์ไม่ได้มีฐานะเฉพาะที่จะมีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เท่านั้น แต่มนุษย์มีฐานะเป็นผู้อยู่ร่วมกับสัตว์อื่น ๆ และสิ่งแวดล้อมด้วย ดังนั้นมนุษย์ต้องใช้สติปัญญาความสามารถที่ตนพัฒนาขึ้นมาได้ด้วยศักยภาพมาใช้เป็นเครื่องดำรงรักษาส่งเสริมระบบความสัมพันธ์ในธรรมชาติทั้งหมด ให้มีดุลภาพที่เกื้อกูลอยู่เสมอ ส่งผลดียิ่งขึ้นทั้งต่อตนเองต่อสัตว์อื่นและต่อสิ่งแวดล้อมอย่างประสานกลมกลืน ให้ก้าวหน้าไปในภาวะพอดีอยู่ตลอดเวลา (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2018A) ซึ่งกระบวนการสร้าง

ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติที่จะก้าวไปเพื่อประโยชน์และความสุขในทางพุทธศาสนา สามารถแบ่งออกเป็น 3 ด้าน ดังนี้

1. ด้านพฤติกรรม ในการติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กับโลก ได้แก่ สิ่งแวดล้อมทางสังคม และสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ซึ่งพุทธศาสนามองว่ามนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยดี เกื้อกูลกันทั้งด้านการเรียนรู้ การควบคุมอารมณ์ การรู้จักกินอยู่ การแสวงหา และการบริโภคปัจจัย 4 อย่างชาญฉลาด มีส่วนร่วมที่จะสร้างสรรค์สังคมกับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุให้เป็นคุณแก่ตนเองสังคมและโลกอย่างไม่เบียดเบียนกัน ด้วยเหตุนี้ จึงต้องอาศัย “ศีล” มาควบคุมความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อยงดงามเป็นระเบียบมีอาชีวะที่ชอบธรรม ประกอบด้วยเจตนาอันปราศจากความเบียดเบียน ทำให้เกิดผลที่ดีงามเกื้อกูลในการสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม (Phra Dhammapitaka (Prayut Payutto), 2002) การสร้างความสัมพันธ์ด้านกายประกอบด้วยศีลที่เป็นหลักกลาง 3 ประการ (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2019) ดังนี้

1.1 การพูดดี คือการพูดที่ปราศจากวาจาที่เบียดเบียนผู้อื่น เป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่สัมพันธภาพที่ดีของมนุษย์โดยไม่ติดขัด ได้แก่ 1) เว้นการพูดเท็จ แล้วพูดแต่คำจริง 2) เว้นการพูดส่อเสียด แล้วพูดแต่คำสมานสามัคคี 3) เว้นการพูดคำหยาบ แล้วพูดแต่คำอ่อนหวานสุภาพ 4) เว้นการพูดเพ้อเจ้อ แล้วพูดแต่คำมีประโยชน์

1.2 การทำดี คือการประพฤติปฏิบัติทางกายที่เรียบร้อยสวยงามตามระเบียบวินัย ได้แก่ 1) การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านร่างกายและชีวิต 2) การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์ 3) การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคูครอง บุคคลที่รักหรือหวงแหน ไม่นอกใจคูครองของตน และไม่ทำลายสายตระกูลวงศ์ของผู้อื่น

1.3 การละทิ้งมิฉฉาชีพ คือการหาเลี้ยงชีวิตด้วยความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพที่สุจริต โดยปราศจากการเลี้ยงชีพด้วยการฆ่า การเบียดเบียน การแย่งชิง การปล้น การฉ้อโกง การล่อลวง การบีบบังคับขู่เข็ญ การตั้งบ่อนพนัน หรือการทำธุรกิจผิดกฎหมาย เป็นต้น

จะเห็นว่า หากขาดมาตรฐานทางศีลในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมแล้ว ปัญหาต่าง ๆ ที่นำมาซึ่งความขัดแย้งก็จะเต็มไปด้วยหนาม ดังนั้นศีลจึงเป็นมาตรฐานในการสร้างและรักษาความสัมพันธ์กับโลกให้อยู่ในสภาพที่เกื้อกูลกัน และสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามต่อบุคคล สังคม และธรรมชาติ

2. ด้านจิตใจ ในการประสานสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมทุกครั้งจะมีองค์ประกอบด้านจิตใจเกี่ยวข้องเสมอ กล่าวคือ การจะพูดจะทำอะไร อยากได้อะไรอยากทำลายสิ่งใด หรือความรู้สึกต่าง ๆ จะต้องมีความเจตนาหรือเจตจำนงและมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่งชักนำพฤติกรรมเสมอ ดังนั้นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติทางจิตใจ พุทธศาสนามุ่งเน้นการฝึกคุณสมบัติของจิตใจให้มีสมรรถภาพ 3 ด้าน ได้แก่ ด้านคุณธรรม ด้านความสามารถของจิตใจ และด้านความสุข ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรมต่อไปนี้

2.1 พรหมวิหาร เป็นธรรมสำหรับชาวพุทธทุกคนต้องมีเพื่อธำรงรักษาสังคมไว้ให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข มี 4 ประการ ประกอบด้วย 1) เมตตา คือความเป็นมิตรไมตรี มีน้ำใจ ห่วงดีต่อกัน คิดหาทางสร้างสรรค์ความสุขความเจริญให้แก่ผู้อื่น 2) กรุณา คือความต้องการช่วยเหลือปลดปล่อยบำบัดความทุกข์ความเดือดร้อนให้ผู้อื่น 3) มุทิตา คือพลอยยินดีช่วยส่งเสริมสนับสนุนเมื่อผู้อื่นทำสิ่งที่ถูกต้องดีงามและประสบความสำเร็จ 4) อุเบกขา คือการรักษาความเป็นกลาง ไม่ลำเอียง ไม่เข้าข้าง ไม่ชวนชวายเป็นเมตตา กรุณา และมุทิตา แต่ยึดถือธรรมไม่ทำลายกฎเกณฑ์กติกาที่ชอบธรรม (Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2003)

2.2 สังคหัตถุ เป็นธรรมที่ช่วยยึดเหนี่ยวใจบุคคลและประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี มี 4 ประการ ประกอบด้วย 1) ทาน คือการให้ หมายถึง การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดจนการให้ความรู้ และการให้อภัย 2) ปิยวาจา คือวาจาซาบซึ้งใจ หมายถึง การกล่าวแต่คำสุภาพ ไพเราะ อ่อนหวาน สมานสามัคคี จริ่งใจ ตลอดถึงคำพูดที่เป็นประโยชน์ 3) อัตถจริยา คือการประพฤติตนให้เป็นประโยชน์ หมายถึง การชวนช่วยช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ตลอดจนการช่วยแก้ไขปรับปรุง ส่งเสริมในทางจริยธรรม 4) สมานัตตตา คือการวางตนเสมอต้นเสมอปลาย หมายถึง การปฏิบัติสม่ำเสมอทั้งในชนทั้งหลาย เสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับร่วมแก้ไข และไม่เอารอดเอาเปรียบผู้อื่น (Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2016)

2.3 ฆราวาสธรรม เป็นธรรมที่ก่อให้เกิดความไว้น้ำใจเชื่อใจกัน ประกอบด้วย 1) สัจจะ คือความซื่อสัตย์ ซื่อตรง จริ่งใจ พูดจริง ทำจริง 2) ทมะ คือการฝึกหัดตนให้ปรับตัวและแก้ไขข้อบกพร่องด้วยสติปัญญา 3) ขันติ คือความอดทนต่อหน้าที่การงาน มีความขยันหมั่นเพียร ไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรค มุ่งมั่นในจุดหมายโดยไม่ท้อถอย 4) จาคะ คือการสละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตน มีใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความคิดเห็นและความต้องการของผู้อื่น และพร้อมที่จะร่วมมือช่วยเหลือโดยไม่มีใจคับแคบเอาแต่ใจตัวเอง (Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2016)

2.4 สาราณียธรรม เป็นธรรมที่ทำให้เกิดความสามัคคีร่วมมือกัน มี 6 ประการ ประกอบด้วย 1) เมตตาการุณยธรรม คือการช่วยเหลือชวนช่วยทางกายให้เกื้อหนุนกันโดยไม่ก่อความทุกข์เดือดร้อน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง 2) เมตตาจิตธรรม คือการเจรจาถ้อยคำเป็นประโยชน์ก่อให้เกิดความสามัคคีกันโดยไม่ก่อความทุกข์เดือดร้อน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง 3) เมตตาเมตตาธรรม คือการตั้งปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุขความเจริญไม่มีความริษยาหมั่นร้ายคิดทำลายความดีของผู้อื่น ทั้งต่อหน้าและลับหลัง 4) สาธารณโภคี คือการรู้จักแบ่งปันผลประโยชน์กันด้วยความยุติธรรม ทั้งต่อหน้าและลับหลัง 5) สีสสามัญญตา คือการประพฤติปฏิบัติสุจริตดีงามตามระเบียบวินัยเดียวกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง 6) ทิฏฐิสามัญญตา คือมีความคิดเห็นร่วมกันตรงกัน ไม่ยึดถือความคิดเห็นของตนเป็นใหญ่ และรู้จักรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นอยู่เสมอ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (Phra Dhammawarodom (Bunma Khunasampanno), 2007)

2.5 กัลยาณมิตรธรรม เป็นธรรมที่ก่อให้เกิดความงอกงาม ส่งเสริมการคบหาเพื่อนที่ดี เป็นที่รักและเป็นที่พักพิงกันได้ มี 7 ประการ ประกอบด้วย 1) ปิโย หมายถึง น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนมชวนให้อยากเข้าไปปรึกษา 2) ครุ หมายถึง น่าเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งใจ และปลอดภัย 3) ภาวนีโย หมายถึง น่ายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง 4) วตฺตา จ หมายถึง รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี 5) วจนฺทฺขโม หมายถึง อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามคำแนะนำวิพากษ์วิจารณ์ 6) คมภิรณฺจ ถก กตฺตา หมายถึง แลกเปลี่ยนเรื่องเล่าได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ 7) โน จญฺฐาเน นิโยชเย หมายถึง ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2021)

กล่าวได้ว่า คุณธรรมเป็นตัวสร้างสมรรถภาพทางจิต เป็นเครื่องเกื้อกูลการกระทำที่ดีทางกายและทางวาจาอันเป็นส่วนภายนอก และเป็นเครื่องเกื้อกูลความดีทางจิตใจให้มีคุณสมบัติที่จะสร้างแรงงอกในการสร้างความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม

3. ด้านปัญญา คือมีความเห็นชอบ ความเห็นที่ถูกต้องเป็นรากฐานและเป็นองค์ประกอบสำคัญในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในระบบการศึกษาตามหลักการของพุทธศาสนา ปัญญาจะทำหน้าที่ปรับปรุงแก้ไขชี้แนะ ส่องทาง ตลอดจนขยายวิสัยให้แก่กระบวนการทำงานในการคิด พูด ทำ ที่มีเจตนาเป็นหัวหน้าพาให้ทำการที่

เป็นคุณเป็นกุศลก่อผลที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์มากขึ้น ๆ ปัญญาจะช่วยชี้นำส่องทางตลอดจนขยายวิสัยให้แก่เจตนาและพร้อมทั้งปรับแปรแก้ไขเจตนาให้เป็นไปในทางกุศลเจตนา หรือการคิดดี ที่สำคัญปัญญาเป็นตัวเสริมสร้างความเห็นอย่างถูกต้องในการจัดสรรโอกาสให้ชีวิตและสังคมดำเนินไปโดยสะดวก คล่องตัว ได้ผล มีประสิทธิภาพ และเป็นโอกาสแก่การพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), (2019) โดยทางเกิดแห่งปัญญาหรือความเห็นที่ถูกต้องเกิดจากปัจจัย 2 ประการ (MBU, Thai Tipitaka and Atthakathā, 2016) ดังนี้

3.1 โปรโตโสสะ คือการรับสารจากผู้อื่น หรือการรับฟังคำแนะนำสั่งสอน โปรโตโสสะที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้คือเสียงที่ดังงาม เสียงที่ถูกต้อง เสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกิดจากความรักความปรารถนาดี เสียงดังงามถูกต้องต้องเกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดีมีปัญญา และมีคุณธรรม

3.2 โยนิโสมนสิการ คือการรู้จักคิดพิจารณา หรือรู้จักแยกแยะสืบสาวหาเหตุผลตามความเป็นจริง หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือการรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น การคิดหาเหตุปัจจัย การสืบค้นถึงต้นเค้า และแยกแยะสิ่งนั้น ๆ เรื่อนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปทานของตนเองเข้าจับ

จะเห็นว่า ปัญญาจะเป็นหัวหน้าในการคิด พุด ทำ ทำให้การดำเนินชีวิตประกอบด้วยความไม่มั่งงาย ไม่เชื่อง่าย หรือไม่ถูกอุตุลากจูงไปตามกระแสได้ง่าย ทำให้รู้จักแยกแยะผิชอบดีชั่ว รู้จักตนเองและผู้อื่นได้ และสามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมและสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ดี มีประสิทธิภาพ

สรุปว่า พุทธศาสนามุ่งเน้นการสร้างมนุษย์สัมพันธ์โดยยึดเอาหลักการประพจน์ปฏิบัติตนตามศีลธรรม อันประกอบด้วยสติปัญญาเป็นที่ตั้ง ซึ่งหลักการประสานความสัมพันธ์ที่ดีของมนุษย์ตามแนวพุทธศาสนา สามารถแบ่งออกเป็น 3 ด้าน คือ 1) ด้านพฤติกรรม คือการแสดงพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดผลดี ปราศจากการเบียดเบียน 2) ด้านจิตใจ คือการแสดงเจตนาที่ก่อให้เกิดผลดี ปราศจากความคิดประทุษร้าย 3) ด้านปัญญา คือการหมั่นเรียนรู้และรู้จักใช้ความคิดที่ถูกต้อง ปราศจากความเชื่อง่ายมั่งงาย

การพัฒนามนุษย์สัมพันธ์เชิงพุทธที่มีผลต่อการสลายความขัดแย้ง

มนุษย์ทุกคนต่างก็มีความเห็นแก่ตัวมุ่งหาผลประโยชน์ มีความทะยานอยาก แสวงหาอำนาจ และยึดติดในความเชื่อถืออื่นในความเห็นของตน ซึ่งหากไม่มีการฝึกหัดพัฒนาชีวิตของตนย่อมก่อให้เกิดความบกพร่อง 2 อย่างคือ ความประพจน์ที่บกพร่อง และความเห็นที่บกพร่อง ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดของความขัดแย้งอันกระทบต่อความสุขของผู้คนในสังคม (Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto), 2000) สอดคล้องกับแนวคิดความขัดแย้งทั่วไปที่มองว่าเกิดจากความแตกต่างด้านความคิดเห็น ความต้องการ เป้าหมาย การสื่อสารที่ผิดพลาด การแก่งแย่งอำนาจและผลประโยชน์ และปัญหาอื่น ๆ ซึ่งพุทธศาสนามองปัญหาเหล่านี้ว่าเป็นความประพจน์และความเห็นที่บกพร่องทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงมุ่งยกศักยภาพของมนุษย์ให้ดำรงรักษาส่งเสริมระบบความสัมพันธ์ในธรรมชาติทั้งหมด ให้มีดุลภาพที่เกื้อกูลอย่างประสานกลมกลืนกัน เพื่อแก้ไขปัญหานั้นนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างบุคคล ระหว่างกลุ่ม และระหว่างประเทศได้ (Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2003)

กระบวนการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในทางพุทธศาสนานั้นมุ่งเน้นที่การพัฒนาทางกาย ทางวาจา และทางใจ ซึ่งอาศัยปัญญาคือความรู้ความเข้าใจเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนการพัฒนา โดยสามารถนำมาบูรณาการและประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับคนในบริบทของสังคมปัจจุบัน ด้วยกลวิธีดังนี้

1) การพัฒนาปัญญาเพื่อแก้ไขความเห็นบกพร่อง

ความเห็นที่บกพร่องก่อให้เกิดผลกระทบได้หลายด้าน ทั้งในด้านการใช้ชีวิตประจำวัน การเรียนรู้ การทำงาน และความสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งมักเป็นตัวการสำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการพัฒนาปัญญา เพราะปัญญาจะทำให้มีความคิดเห็นและความเชื่อที่ถูกต้องตามธรรมเนียมคลองธรรม พุทธศาสนามุ่งพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้เท่าทันสภาวะต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม สามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมและสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ดี คือเป็นคนรู้จักเหตุที่จะทำให้เกิดผล รู้จักผลที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากการกระทำ รู้จักตนว่าควรประพฤติให้เหมาะสมกับฐานะอย่างไรแล้วเรียนรู้ที่จะปรับปรุงแก้ไขตนเองให้ดีขึ้น รู้จักประมาณแล้วดำเนินชีวิตให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม รู้จักเวลาอันเหมาะสมแล้วปฏิบัติกรต่าง ๆ ให้เหมาะสมแก่เวลา รู้จักหมู่คณะหรือชุมชนแล้วเข้าหาด้วยกิริยาอาการตามบริบทของชุมชนนั้น รู้จักบุคคล และรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ อย่างไร ควรจะคบหรือไม่ กล่าวคือ เป็นผู้รู้เลือกคบคน (Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2016) ซึ่งแนวทางการพัฒนาปัญญาให้เหมาะกับการแก้ไขความเห็นที่บกพร่อง มีองค์ประกอบดังนี้

1.1 การสร้างความรู้ ได้แก่ การรู้จักรับฟังคำแนะนำสั่งสอน การอ่านข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง คำอธิบาย หรือการเรียนรู้จากผู้อื่น หมายเอาเฉพาะข้อมูลข่าวสารที่ต้งามถูกต้องจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร หรือบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในเส้นทางแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ความเป็นกัลยาณมิตรยังครอบคลุมไปถึงพ่อแม่ ครู อาจารย์ หนังสือ สื่อมวลชน ประวัติศาสตร์ และบุคคลตัวอย่าง เช่น ผู้ประสบความสำเร็จโดยธรรม หรือสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ต้งามทั้งหลาย ที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษอบรมที่ดี จัดว่าเป็นองค์ประกอบฝ่ายนอก อย่างไรก็ตาม การแสวงหาหรือสั่งสมความรู้ในด้านต่าง ๆ โดยอาศัยการฟังมาก จำมาก เล่าเรียนมาก และค้นคว้ามาก ยังไม่ใช่ปัญญาที่จะแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ได้ เพราะยังขาดการรู้คิดไตร่ตรองขบคิดพิจารณาหาเหตุผล โดยถุวิธี หรือขาดองค์ประกอบฝ่ายในที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ

1.2 การสร้างความรู้เข้าใจ ได้แก่ การรู้จักคิดพิจารณาหาเหตุผล คือ การใช้ความคิดถุวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาหาเหตุผล จนสามารถแยกแยะสิ่งนั้น ๆ ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ความรู้จักคิดเป็น การคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญาคือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะโดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปทานของตนเองเข้าจับ เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” ซึ่งจะนำบุคคลไปสู่ “จินตามยปัญญา” คือปัญญาที่ได้จากการไตร่ตรอง ขบคิดหาเหตุผล สاءผลไปหาเหตุ รู้ผลแล้วสาวไปหาเหตุ รู้เหตุก็คะเนถึงผลได้ โยนิโสมนสิการเป็นแกนกลางหรือส่วนที่ขาดไม่ได้ เพราะการศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริงบรรลุจุดหมายได้ด้วยการรู้คิดพิจารณา ดังนั้นการค้นพบต่าง ๆ การเกิดความเข้าใจในสิ่งทั้งหลาย ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าทางปัญญาที่สำคัญ ๆ แม้กระทั่งการตรัสรู้สัจธรรมก็สำเร็จด้วย โยนิโสมนสิการ (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2019)

จะเห็นว่า การพัฒนาปัญญาเพื่อแก้ไขความเห็นบกพร่อง คือการสร้างความรู้และทำความเข้าใจกับสภาวะทางสังคมและสิ่งแวดล้อม ทำให้มีปัญญาที่ดี รู้จักยอมรับความเป็นจริงตามสภาวะธรรม ปัญญาช่วยเสริมสร้างการจัดสรรโอกาสให้ชีวิตสามารถปรับตัวเข้ากับสังคม สิ่งแวดล้อม และสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ด้วยดี สะดวก คล่องตัว ได้ผล ปราศจากความเห็นที่บกพร่องอันนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างบุคคล หรือระหว่างกลุ่มในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2) การพัฒนาพฤติกรรมเพื่อแก้ไขความประพฤติบกพร่อง

ความประพฤติบกพร่องคือการไม่รักษากฎเกณฑ์กติการะเบียบวินัยและมีการสื่อสารที่ผิดพลาด การขาดระเบียบวินัยและการขาดทักษะการสื่อสารที่ดีมักเป็นชนวนของความขัดแย้งอันนำมาซึ่งความเป็นทุกข์

ดังนั้นพุทธศาสนาจึงสอนให้รักษากายวาจาให้มีความเรียบร้อยอยู่เสมอตามหลักศีลธรรม เพื่อไม่เบียดเบียนกัน ทำให้เกิดระบบระเบียบในชีวิตและสังคม ถ้าไม่มีการฝึกหัดขัดเกลาพฤติกรรมของตนให้อยู่ในระเบียบวินัยเป็นฐาน ย่อมทำให้เกิดความขัดข้องวุ่นวายสับสน ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมทางกายและทางวาจาให้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับบริบทของสังคมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งแนวทางการพัฒนาพฤติกรรมเพื่อแก้ไขความประพฤติบกพร่อง มีองค์ประกอบดังนี้

2.1 การรักษาระเบียบวินัย คือการประพฤติปฏิบัติตนให้เกิดความเรียบร้อยสวยงามตามระเบียบวินัย หรือการรักษาศีลธรรมอันดีงาม พุทธศาสนามุ่งหวังให้มนุษย์ทุกคนรักษาศีลธรรม เพราะการกระทำความผิดขัดต่อหลักศีลธรรม มักก่อให้เกิดความทุกข์ทรมานแก่ผู้กระทำและผู้ถูกกระทำ เป็นความเดือดร้อนเสียหายอย่างมากต่อสังคม ทำให้ไม่มีความสุข อยู่ร่วมกันด้วยความร่าเริงปราศจากสันติ (Promta, 1998) ดังนั้นศีลหรือวินัยจึงเป็นหลักประกันความสุขได้ดีเยี่ยม เพราะเป็นเครื่องจำแนกคนออกจากสัตว์ ถ้าทุกคนต่างก็ยึดมั่นอยู่ในศีลและรักษาระเบียบวินัย สังคมก็จะเป็นปึกแผ่น ปลอดภัย สงบสุข ไม่เบียดเบียนกัน ไม่ทะเลาะกัน ไม่กดขี่ข่มเหงกัน อันเป็นหนทางนำไปสู่ความสุขและความเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืน ศีลที่เป็นกฎเกณฑ์ระเบียบวินัยระดับต้นทางสังคม ซึ่งเป็นมาตรฐานให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) มีความเป็นปกติเว้นจากการทำลายชีวิตผู้อื่น ปราศจากการหาเลี้ยงชีวิตด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านร่างกายและชีวิต เช่น การฆ่า การทำร้าย 2) มีความเป็นปกติเว้นจากการลักขโมย ปราศจากการหาเลี้ยงชีวิตด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์ เช่น การปล้น การฉ้อโกง เปิดบ่อนพนัน หรือทำธุรกิจผิดกฎหมาย 3) มีความเป็นปกติเว้นจากการประพฤตินอกใจคู่ครองของตน ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครองและบุคคลที่รักที่หวงแหน เช่น ไม่ล่วงละเมิดในสตรีที่มีพ่อแม่หรือญาติรักษา ที่เรียกว่า หญิงหวงห้าม และไม่ทำลายสายตระกูลวงศ์ของผู้อื่น 4) มีความเป็นปกติเว้นจากการพูดเท็จ ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางคำพูด ด้วยวาจาเท็จโกหกหลอกลวงตบตรอนประโยชน์ เช่น พูดคำใส่ร้ายป้ายสี พูดยุยงให้ทำลายแตกแยกกัน ล่อลวง และ 5) มีความเป็นปกติเว้นจากการเสพของมีนเมา ปราศจากความประมาทหลังพลาดมีวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดทำให้เสียสติสัมปชัญญะ (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2019)

2.2 การสื่อสารประสานมิตรภาพ การสื่อสารเป็นกระบวนการถ่ายทอดข้อมูล ความคิด ความรู้สึก หรือความต้องการ จากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร ซึ่งอาจเป็นการสื่อสารโดยใช้คำพูด การเขียน หรือใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้รับเกิดความเข้าใจตรงกัน การใช้ทักษะในการสื่อสารที่ดีจึงเป็นกลวิธีที่เหมาะสมในการสร้างมิตรภาพและประสานสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือระหว่างกลุ่ม ได้ดีที่สุดในยุคปัจจุบัน แต่ในทางตรงกันข้าม การสื่อสารที่ไม่ดีก็เป็นตัวแปรสำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งได้เช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น ประเทศ ก. ต้องการทำลายความมั่นคงของประเทศคู่กรณี จึงได้สั่งการให้หน่วยข่าวกรองในประเทศของตนนำเสนอข้อมูลข่าวสารในลักษณะบิดเบือน เป็นเท็จ หรือข้อมูลที่แฝงด้วยเจตนาร้าย ทำให้ผู้รับสารที่ขาดสติปัญญาในการคิดวิเคราะห์แยกแยะ หรือผู้ที่ไม่รู้เท่าทันสื่อ เกิดความสับสน เข้าใจผิด และตัดสินใจผิดพลาดได้ กรณีการสื่อสารลักษณะนี้ขัดต่อความชอบธรรมและหลักมนุษยธรรมสากล เพราะสร้างความเดือดร้อนเสียหายและก่อความวุ่นวายที่กระทบต่อความสุขของผู้คนและภาพลักษณ์ของประเทศอื่น อีกทั้งยังอาจนำไปสู่ความขัดแย้งรุนแรงจนถึงขั้นใช้กำลังได้ ดังนั้นเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาความเสียหายอันกระทบต่อความสุขและความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกัน พุทธศาสนาจึงมุ่งพัฒนาทักษะการสื่อสารที่ดีโดยยึดหลักกัลยาณมิตรธรรมเป็นที่ตั้ง กัลยาณมิตรท่านมุ่งหมายเอาคุณงามความดีของบุคคลที่เป็นสหายเป็นมิตรแท้ที่ชักชวนหรือแนะนำในสิ่งที่ดีมีประโยชน์ เกื้อกูล ถูกต้องดีงาม ซึ่งมีความสำคัญอย่างมากต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์เพราะเป็นมาตรฐานด้านทักษะการสื่อสารที่ประสานมิตรภาพ ประกอบด้วย 1) ทำตนให้เป็นผู้น่ารัก คือเป็นคนยิ้มแย้มแจ่มใส มี

น้ำใจ จริงใจ มีความเห็นอกเห็นใจ รู้จักให้อภัย และรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา 2) ทำตนให้เป็นที่น่าเคารพ คือมีความสุภาพ ให้เกียรติผู้อื่น รักษาคำพูด วางตัวเหมาะสม ถ่อมตน ไม่โอ้อวด ไม่ถือตัว มีความรับผิดชอบ เป็นแบบอย่างที่ดี และรู้จักยอมรับเมื่อกระทำผิดพลาด 3) ทำตนให้เป็นที่น่ายกย่อง คือมีระเบียบวินัย ซื่อสัตย์ สุจริต มีทักษะในการสื่อสารที่ดี และไม่เอาเปรียบผู้อื่น 4) ทำตนให้เป็นที่ปรึกษาที่ดี คือรู้จักพูดให้ได้ผล คอยให้คำแนะนำ หรือว่ากล่าวตักเตือนในสิ่งที่เป็นประโยชน์ 5) ทำตนให้เป็นผู้รับฟังที่ดี คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา คำวิพากษ์วิจารณ์ และสามารถรับฟังได้ด้วยความอดทนไม่ฉุนเฉียว 6) ทำตนให้เป็นผู้ที่สามารถอธิบายชี้แจงแถลงเรื่องราวต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งให้ผู้อื่นเข้าใจได้ โดยไม่เห็นแก่สิ่งตอบแทน และไม่กล่าวคำที่กระทบความรู้สึกผู้อื่น และ 7) ทำตนให้เป็นผู้ที่ไม่ชักจูงผู้อื่นไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือแนะนำผู้อื่นไปในทางที่ไม่ดี หรือทางที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหาย

จะเห็นว่า การพัฒนาพฤติกรรมเพื่อแก้ไขความประพฤติบกพร่อง คือการไม่ละเมิดศีล เป็นการ ชัด เกลาพฤติกรรมเคยชินทางกายและทางวาจาให้ตั้งอยู่ในการกระทำและคำพูดที่ไม่เบียดเบียนกัน ก่อให้เกิดพฤติกรรมที่ดีงาม อันเป็นมาตรฐานด้านความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อม และเป็นมาตรฐานด้านทักษะการสื่อสารที่ประสานมิตรภาพ ปราศจากความประพฤติที่บกพร่องอันก่อให้เกิดความขัดแย้งในสังคม

3) การพัฒนาคุณธรรมเพื่อปลูกจิตสำนึกที่ดีงาม

ปัญหาของความขัดแย้งมักเกิดขึ้นเพราะบุคคลไร้คุณธรรม หรือไร้จิตสำนึกที่ดีงาม เมื่อสังคมใดไม่มีคุณธรรมสังคมนั้นย่อมขาดความร่วมมือกัน ขาดความไว้วางใจกัน ขาดความเข้มแข็งในหมู่ชน และย่อมไม่มีความยุติธรรม ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องมีการปลูกจิตสำนึกให้มีคุณธรรม การพัฒนาคุณธรรมเป็นการปลูกจิตสำนึกให้ตระหนักในคุณงามความดีและสร้างคุณค่าให้แก่ชีวิต เพราะคุณธรรมเป็นเครื่องเกื้อกูลส่วนดีแห่งทางกายและทางวาจา เป็นเครื่องสร้างสรรค์เจตนาที่ดี และเป็นเครื่องเกื้อกูลความดีทางจิตใจ เมื่อสมรรถภาพทางจิตดีย่อมมีเจตนาที่ดีขับเคลื่อนพฤติกรรมให้แสดงออกมาในทางที่ดี (Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2018B) ดังนั้นพุทธศาสนาจึงมุ่งพัฒนาคุณธรรมเพื่อให้มีจิตสำนึกที่ดีงาม อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในสังคมและสิ่งแวดล้อมได้อย่างมีความสุข และพร้อมที่จะสร้างสรรค์สังคมร่วมกันให้เป็นปึกแผ่น อันมีผลต่อการคลายความขัดแย้ง ซึ่งมีกลวิธีดังนี้

3.1 ลดอคติต่อกัน อคติหมายถึงความไม่เที่ยงธรรม หรือความลำเอียง มี 4 อย่าง คือ 1) ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ 2) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง 3) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง 4) ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (Phra Brahmamunabhorn (P.A. Payutto), 2016) อคติ 4 อย่างนี้ สร้างปัญหาและความเสียหายได้หลายรูปแบบ ทั้งในระดับบุคคลและสังคม เพราะความบิดเบือนการตัดสินใจและกระทำ ทำให้เกิดความไม่เป็นธรรม เกิดความขัดแย้ง ลดทอนความน่าเชื่อถือและความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ยกตัวอย่างผู้มีจิตเข้าถึงโทสาคติ คือลำเอียงเพราะชัง มักตัดสินใจโดยการพิจารณาจากความไม่ชอบ ทำให้ตัดสินผู้อื่นอย่างไม่เป็นธรรม จะมองข้ามข้อดีหรือความสามารถของคนที่ไม่ชอบเพียงด้านเดียว และอาจนำไปสู่การกระทำที่ไม่เหมาะสม เช่น การกลั่นแกล้ง หรือการกีดกันได้ง่าย ดังนั้นการแก้ไขที่เหมาะสมคือการนำหลัก “พรหมวิหาร 4” มาประยุกต์ใช้เพื่อก่อให้เกิดความเมตตา คือมีน้ำใจ หวังดีต่อกัน คิดหาทางสร้างสรรค์ความสุขความเจริญให้แก่ผู้อื่น เกิดความกรุณา คือคิดช่วยเหลือปลดปล่อยบาปความทุกข์ความเดือดร้อนให้ผู้อื่น เกิดมุทิตา คือพลอยยินดีช่วยส่งเสริมสนับสนุนเมื่อผู้อื่นทำสิ่งที่ถูกต้องดีงามและประสบความสำเร็จ และมีอุเบกขา คือมีความเป็นกลาง ยึดถือธรรมหรือกฎเกณฑ์กติกาเป็นหลัก สามารถใช้เหตุผลแทนความรู้สึกส่วนตัวได้ โดยไม่ตัดสินที่ไม่เป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ ไม่ลำเอียง และไม่เข้าข้างเพราะอคติ

3.2 สร้างความร่วมมือร่วมใจกัน การประสานความร่วมมือเป็นการสนับสนุนเอื้อโอกาสแก่คนที่ตนเข้าไปข้องเกี่ยว หรือคนที่ร่วมก้าวไปด้วยกัน เพื่อให้บรรลุประโยชน์สุขอันก่อให้เกิดศักยภาพที่จะธำรงรักษา

สังคมร่วมกันไว้ให้อยู่ในความสงบสุข ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบุคคล หรือกลุ่มชน อันมีผลต่อการสลายความขัดแย้ง ดังนั้นวิธีการปฏิบัติต่อกันอย่างถูกต้องเหมาะสมให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ต้องอาศัยการบูรณาการหลัก “พรหมวิหาร 4” ควบคู่กับ “สาราณียธรรม 6” มาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของสังคมปัจจุบัน ซึ่งจะทำสมาชิกในสังคมแสดงออกกันด้วยความรักความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันได้ ทั้งทางกายทางวาจา และทางใจ เพื่อประโยชน์สุขและความสามัคคี ทำให้ผู้อื่นมีความสุขความเจริญโดยไม่มีความริษยา มุ่งร้ายคิดทำลายความดีของกันและกัน ช่วยเหลือกัน พลอยยินดีเมื่อสมาชิกประสบผลสำเร็จ ไม่ซ้ำเติมเมื่อสมาชิกกระทำการผิดพลาด ไม่ลำเอียงหรือเลือกปฏิบัติ รู้จักแบ่งปันสุขร่วมกัน มีการประพฤติปฏิบัติสุจริตดีงามตามระเบียบวินัยเดียวกัน ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ และเกิดความคิดเห็นตรงกัน เพราะสามารถปรับความเห็นร่วมกันได้

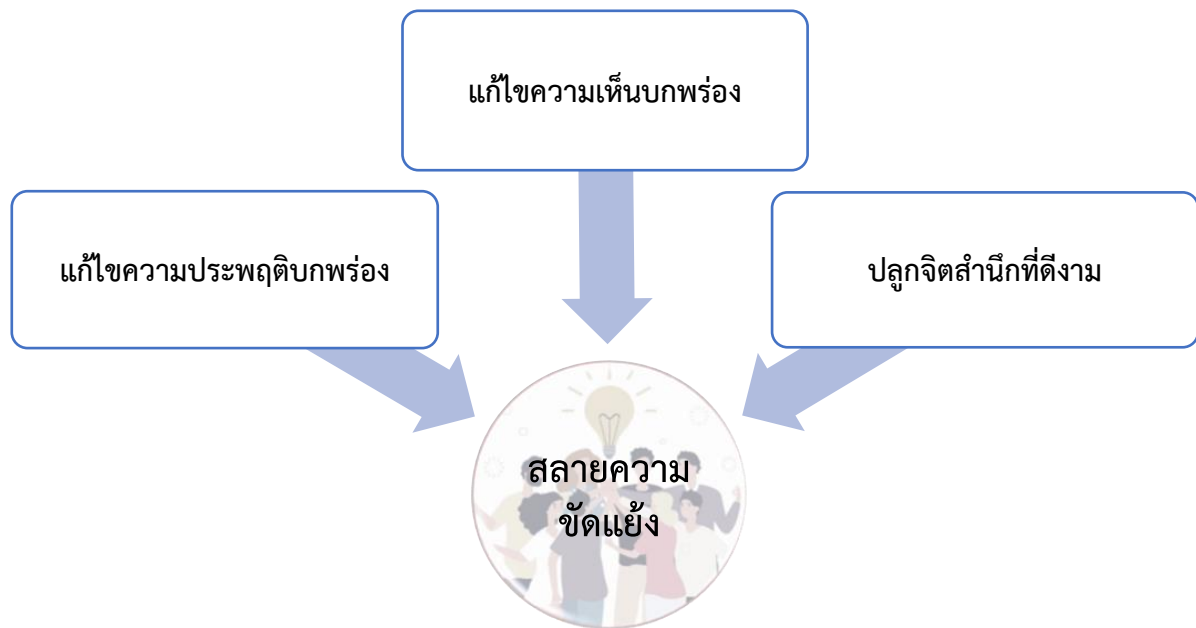
3.3 สร้างความไว้วางใจกัน ความไว้วางใจมีความสำคัญเป็นอย่างมากเพราะเป็นรากฐานสำคัญของความสัมพันธ์ที่ดีในทุกระดับ หากไม่มีความเชื่อมั่น ย่อมทำให้เกิดความตึงเครียด ยากที่จะมีความสุข และนำไปสู่ความขัดแย้งได้ง่าย ดังนั้นวิธีการแก้ไขที่เหมาะสมคือการนำหลัก “ขรราวาสธรรม 4” มาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับบริบทการดำเนินชีวิตของคนในสังคมปัจจุบัน ซึ่งจะช่วยให้บุคคลมีความซื่อสัตย์ สุจริต ซื่อตรง จริงใจ พุดจริง ทำจริง สามารถฝึกหัดตัดนิสัยและแก้ไขข้อบกพร่องของตนเองได้ด้วยสติปัญญา มีความอดทน ต่อหน้าที่การงาน มีความขยันหมั่นเพียร ไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรค มีความมุ่งมั่นในจุดมุ่งหมายโดยไม่ทอดทิ้ง รู้จักสละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตน ทำให้มีใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความคิดเห็นและความต้องการของผู้อื่น และพร้อมที่จะร่วมมือช่วยเหลือกันโดยไม่มีใจคับแคบ

3.4 สร้างความเข้มแข็งในชุมชน สังคมที่อ่อนแอเป็นสังคมที่ไม่สามารถรับมือกับการเปลี่ยนแปลง หรือเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งเกิดจากการขาดความสามัคคีและมีความร่วมมือกันต่ำ ทำให้ขาดความเข้มแข็งและไม่สามารถป้องกันภัยอันตรายด้านต่าง ๆ ได้ ซึ่งวิธีการแก้ไขที่เหมาะสมคือการยกระดับศักยภาพของหมู่คณะขึ้น จะทำให้สามารถจัดการกับปัญหาและความท้าทายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้ และยังสามารถปรับตัวฟื้นตัวจากสถานการณ์วิกฤตต่าง ๆ ได้ ดังนั้นการสร้างความร่วมมือกันให้เกิดความเข้มแข็งในชุมชนต้องนำหลัก “สังคหวัตถุ 4” มาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับบริบทของคนในสังคม หลักสังคหวัตถุช่วยให้บุคคลรู้จักเสียสละ แบ่งปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ช่วยกันปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม ปฏิบัติตนสม่ำเสมอ มีสุขร่วมรับมีทุกข์ร่วมแก้ไข ประพฤติตนเหมาะสมกับฐานะ แบ่งปันผลประโยชน์กันด้วยความยุติธรรม ไม่เห็นแก่ตัว ไม่เอารัดเอาเปรียบ และมีความเสมอภาคต่อกัน

กล่าวได้ว่า การพัฒนาคุณธรรมเพื่อปลูกจิตสำนึกที่ดีงาม เป็นการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อสร้างสมรรถภาพทางจิตของบุคคลในสังคมให้มีความสามารถและมีประสิทธิภาพ ก่อให้เกิดจิตสำนึกที่ดีพร้อมที่จะร่วมมือร่วมใจกันสร้างสรรค์สังคมให้น่าอยู่ เป็นปึกแผ่น เกิดความยุติธรรม เกิดความเข้มแข็ง เกิดความเชื่อมั่น และเกิดประโยชน์สุข ปราศจากความทุกข์ ความเดือดร้อน และความขัดแย้ง

องค์ความรู้ใหม่

จากเนื้อหาที่นำเสนอมาข้างต้นสามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ได้ ดังนี้

Picture 1: Conflict Resolution Strategies Using Buddhist Interpersonal Relations

อธิบายองค์ความรู้ใหม่

- 1) การแก้ไขความเห็นบกพร่องสำเร็จเพราะมีการพัฒนาปัญญา ได้แก่ การแสวงหาความรู้จากคนดี มีคุณธรรม มีปัญญา และรู้จักคิดพิจารณาตามแนวทางแห่งความดี คุณธรรม ปัญญา
- 2) การแก้ไขความประพฤติบกพร่องสำเร็จเพราะมีการพัฒนาพฤติกรรม ได้แก่ ประพฤติตนอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนเป็นฐาน มีทักษะในการสื่อสารที่ดี ไม่ชักนำไปสู่ความเสื่อมเสีย
- 3) การปลูกจิตสำนึกที่ดีงามสำเร็จเพราะมีการพัฒนาคุณธรรมทางจิตใจ ได้แก่ ไม่ลำเอียง ซื่อสัตย์ สุจริต เอื้อนดู ช่วยเหลือ เกื้อกูล อยู่ในกฎระเบียบเดียวกัน และปรับมุมมองให้ตรงกัน

สรุป

ความขัดแย้งมักทำลายสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ กระหน่ำต่อการอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคม ดังนั้นจึงต้องขจัดต้นตอของความขัดแย้งด้วยการสร้างมนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธ 3 ด้าน คือ ด้านพฤติกรรมสร้างด้วยศีล ด้านจิตใจสร้างด้วยคุณธรรม และด้านปัญญาสร้างด้วยความเห็นชอบ ซึ่งจากการสังเคราะห์แนวคิดที่กล่าวมาพบว่า กลวิธีในการสลายความขัดแย้งให้ได้ผลสำเร็จ ต้องอาศัยการพัฒนาหลักมนุษยสัมพันธ์ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับบริบทของคนในสังคมปัจจุบัน ซึ่งประกอบด้วยกลวิธีดังนี้ 1) การพัฒนาปัญญาเพื่อแก้ไขความเห็นบกพร่อง คือ การหมั่นศึกษาแสวงหาความรู้จากคนดีมีคุณธรรม และรู้จักคิดพิจารณาด้วยเหตุผลอย่างถูกต้องตามแนวทางแห่งปัญญา 2) การพัฒนาพฤติกรรมเพื่อแก้ไขความประพฤติบกพร่อง คือ การฝึกหัดขัดเกลาพฤติกรรมตนเองให้ระเบียบวินัย และมีทักษะในการสื่อสารที่ดีเป็นกัลยาณมิตรได้ 3) การพัฒนาคุณธรรมเพื่อปลูกจิตสำนึกที่ดีงาม คือ การส่งเสริมสุขภาพจิตให้ตระหนักในคุณงามความดีและสร้างคุณค่าให้แก่ชีวิตเพื่อเสริมสร้างมนุษยสัมพันธ์อันดีต่อกันด้วยหลักพรหมวิหาร 4 ฆราวาสธรรม 4 สังคหวัตถุ 4 และสาราณียธรรม 6 การพัฒนามนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธก่อให้เกิดคุณูปการที่ประสานกลมกลืนกัน ก่อให้เกิดการ

ประสานสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน อยู่ร่วมกันได้ด้วยความสงบสุขและรักใคร่สามัคคีกลมเกลียวกัน จนนำไปสู่การสลายความขัดแย้งได้อย่างมีประสิทธิภาพ

References

- Faculty of Sociology and Anthropology. (2020). *Introduction to Sociology and Anthropology*. Bangkok: Ramkhamhaeng University Press.
- MBU. (2016). *Thai Tipitaka and Atthakathā*. Nakhon Pathom: Mahamakut Buddhist University Press.
- Phadungchat, S. (n.d.). *Philosophy of Human Relations*. Retrieved June 23, 2025, from https://www.gotoknow.org/posts/500762#google_vignette
- Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto), 2016. *Dictionary of Buddhism*. Bangkok: Foundation for Peace Education Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto).
- Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto). (2003). *Leadership*. Nakhon Pathom: Wat Nyanavesakavan.
- Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto). (2000). *Buddhists Must Be Awakened*. Bangkok: Sahathammik.
- Phra Dhammapitaka (Prayut Payutto). (2002). *A Good Life Is Possible with All 3 Studies That Lead to Complete Development of All 4*. Bangkok: Dhammasapha.
- Phra Dhammarodom (Bunma Khunasampanno). (2007). *67 Sermons*. Bangkok: Samlada.
- Phra Phaisan Wisalo. (n.d.). *Buddhist Mediation*. Retrieved June 19, 2025, from https://www.visalo.org/article/P_karnKlaiKlear.htm
- Phrakru Paladsampipattanadhammajan. (2018). The Human Relations on the Principles of Good Friendship. *Journal of Applied Psychology and Buddhism for Society*, 4(2), 103-116.
- Phukkaphan, Ph. (2000). *Conflict Management*. Bangkok: Petch Publishing House.
- Phuphatthanaphong, K. (2018). *Counseling and Advising*. Bangkok: Ramkhamhaeng University Press.
- Promta, S. (1998). *Buddhism and Ethical Issues: Prostitution, Abortion and Euthanasia*. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Prongdong, W., Chongolnee, L., & Mahahing, P. (2021). Human Relations in Buddhist Administration. *Journal of MCU Ubon Review*, 6(1), 569-582.
- Royal Institute of Thailand. (2011). *Royal Institute Dictionary B.E. 2554*. Bangkok: Sirivatthana.
- Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), (2018A). *Sustainable Development*. Nakhon Pathom: Wat Nyanavesakavan.
- Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto). (2018B). *Buddhism for World Peace*. Nakhon Pathom: Wat Nyanavesakavan.
- Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto). (2019). *Buddhadhamma*. Bangkok: Southeast Asia University.

- Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto). (2021). *Buddhist Method of Teaching*. Nakhon Pathom: Wat Nyanavesakavan.
- Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto). (2023). *Dissipate conflicts become strong with wisdom*. Bangkok: O. S. Printing House.
- Suthatsani, S. (2008). *Human relations*. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Thirawekhin, L. (2010). *Conflict and Resolution*. Retrieved June 23, 2025, from [https://wiki.kpi.ac.th/index.php?title= Conflict and Resolution](https://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=Conflict_and_Resolution).